

УДК 347.91

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.10>*Є. В. Литвиненко, О. А. Ткаченко*

СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ВІДНОСИН: ОГЛЯД, РОЛЬ ТА ВЗАЄМОДІЯ

Постановка проблеми. Цивільно-процесуальні правовідносини – це поліморфне, поліфункціональне явище, яке відображає багатогранність і складність суспільних зв'язків та взаємодій, що регулюються цивільним процесуальним правом. Саме вони за своєю правовою природою є ключовою ланкою в механізмі захисту прав і свобод людини, а також інтересів держави. Цивільно процесуальні правові відносини не існують самі по собі, а утворюються та функціонують на основі різноманітних за своїм характером і ступенем спільності зв'язків між відповідними суб'єктами. Категорія суб'єктів цивільно-процесуальних правовідносин є доволі дискусійною наразі. Детермінує даний аспект той факт, що у вітчизняному Цивільному процесуальному кодексі поняття «суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин», поки що не передбачається на рівні спеціальної норми. Звісно, теоретики та практики приділяють особливу увагу класифікації даних учасників цивільного судочинства, та формулюють власні наукові погляди, однак особливої уваги потребує й дослідження аспекту взаємодії даних суб'єктів та можливих проблематичних категорій в цьому контексті.

Мета дослідження. Висвітлення основоположних характеристик суб'єктів цивільно-процесуальних правовідносин, їхньої взаємодії та специфіки, а актом висвітлення можливих проблематичних аспектів в контексті даних суб'єктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти суб'єктного складу цивільно-процесуальних правовідносин були предметом наукового пошуку таких дослідників, як: О. М. Єфімов, Л. В. Діденко, О. С. Захарова, О. С. Єпанчинцев та низки інших вітчизняних науковців. Водночас особливості взаємодії даних суб'єктів не були достатньо висвітлені у спеціальній літературі, що підтверджує актуальність теми дослідження.

Виклад основного результату. Домінуючим вектором розвитку України, як сучасної демократичної та правової країни, завжди був та залишається ефективне забезпечення й захист прав і свобод людини та громадянина. Стаття 3 Конституції України проголошує, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а держава безпосередньо відповідає перед людиною за свою діяльність [1]. Ефективність захисту прав і свобод людини й громадянина тісно пов'язана зі створенням дієвого механізму регулювання різноманітних суспільних відносин, зокрема й тих, які виникають у цивільному процесі. Безумовною константою в цьому контексті є той факт, що даний механізм повинен забезпечувати справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ. Де-факто у зв'язку з цим, вирішального суспільного значення набувають цивільні процесуальні правовідносини.

На думку О. М. Єфімова цивільно-процесуальні правовідносини являють собою суспільні відносини, що виникли внаслідок впливу на них норм цивільного процесуального права та спрямовані на захист і охорону суб'єктивних прав та інтересів певних членів суспільства, що здійснюються спеціально уповноваженим органом державної влади – судом [2, с. 33].

Л. В. Діденко вважає, що цивільні процесуальні правовідносини – це динамічні та багатостадійні індивідуалізовані суспільні відносини, врегульовані нормами цивільного процесуального права з використанням імперативно-диспозитивного методу, що виникають між судом як обов'язковим суб'єктом, особами, які беруть участь у справі, та іншими учасниками цивільного процесу, й зв'язок між якими визначено в їх правах та обов'язках, що виникають у цивільному судочинстві з метою забезпечення правосуддя при захисті порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [3, с. 343].

О. С. Захарова поділяє думку більшості науковців, що цивільні процесуальні відносини – це врегульовані нормами цивільного процесуального права відносини, що виникають між судом та учасниками процесу при здійсненні правосуддя в конкретній цивільній справі [4, с. 37].

Аналіз наведених вище визначень дозволяє зробити висновок, що у вітчизняній юридичній науці цивільні процесуальні відносини розглядаються саме як відносини між конкретними суб'єктами цивільного процесу, які характеризуються наявністю у них суб'єктивних прав і обов'язків. Це пов'язано з тим, що саме суб'єктний склад є необхідним елементом будь-яких правовідносин, оскільки саме учасники цивільного процесу загалом є носіями прав і обов'язків, які складають зміст правовідносин. Зокрема, О. С. Єпанчінцев у своєму дослідженні звертає увагу на той факт, що будь-які правовідносини виникають, припиняються або змінюються на основі правових норм, які впливають на поведінку людей і через неї реалізуються. А однією з характеризуючих ознак правовідносин є те, що суб'єкти правовідносин пов'язані між собою суб'єктивними правами і юридичними обов'язками [5, с. 45].

В теорії цивільного процесу питання щодо суб'єктів цивільних процесуальних відносин є дискусійним. Загалом суб'єктом цивільного процесуального права є та універсальна правова форма особи (фізичної та юридичної), яка з огляду на свою специфіку є носієм усіх своїх суб'єктивних прав та обов'язків, закріплених у правових нормах (об'єктивному праві) у сфері цивільного процесуального права [6, с. 56].

На наш погляд, під суб'єктами цивільно-процесуальних правовідносин слід розуміти носіїв цивільно-процесуального суб'єктивного права, яке є фундаментальною юридичною категорією, що відображає взаємозв'язок між суб'єктом права і правом як формою його реалізації; осіб, які беруть участь у цивільному процесі, мають процесуальні права та обов'язки, забезпечують реалізацію завдань цивільного судочинства.

У юридичній літературі науковці здебільшого поділяють суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин на три окремі категорії: суд; особи, які безпосеред-

ньо беруть участь у справі; особи, які сприяють судовому розгляду та вирішенню справи, тобто інші учасники цивільного процесу. Ці три сторони взаємозалежні та взаємодіють між собою. Суд не може здійснювати правосуддя без осіб, які беруть участь у справі, а особи, які беруть участь у справі, не можуть захистити свої права та інтереси без суду. Особи, які сприяють здійсненню правосуддя, забезпечують ефективний і справедливий розгляд цивільних справ, що є необхідною умовою для захисту прав і свобод людини. Слушно зауважити, що особливістю цивільних процесуальних правовідносин, що вони мають владний характер. Ця особливість зумовлюється тим, що за законом суду відведено головну роль у виконанні завдань цивільного судочинства [7, с. 81].

Розглянемо більш детально суб'єктний склад цивільних процесуальних правовідносин. Як вже було зазначено вище саме суд є центральним суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин. Відповідно до статті 5 Цивільно-процесуального кодексу України (далі – ЦПК) здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законом або договором [8]. У загальному вигляді суд виконує роль арбітра, який вирішує правові спори. Саме суд здійснює керівництво процесом, організовує хід розгляду справи, забезпечує дотримання прав та обов'язків учасників процесу, попереджає про наслідки вчинення або недосконалої відповідних процесуальних дій, а також створює умови для всебічного та повного дослідження доказів, ефективного встановлення фактичних обставин та правильного застосування вітчизняного законодавства при розгляді конкретної справи. Повноваження суду реалізуються професійними суддями, які діють від імені держави та забезпечують захист прав та інтересів учасників процесу.

У науці цивільного процесуального права немає єдиної думки щодо того, як структуруються цивільні процесуальні правовідносини, зокрема наведена проблема стосується й статусу суду. Одні вчені вважають, що суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин є суд як єдиний орган, інші – що суб'єктами є судові інстанції як самостійні елементи судової системи. Якщо звернутися до тексту процесуального законодавства, неважко помітити, що, законодавець використовує поняття суд в різних контекстах: 1) у ст. 4 ЦПК України), що закріплює право кожної особи звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів, суд обумовлюється як орган, що здійснює правосуддя; 2) в ст. 19, 21, 22 ЦПК України йдеться про «суди» як про різні ланки судової системи; 3) положення статті 33 ЦПК України закріплює, що суд являє собою або суддю одноосібно, або колегію суддів.

На наш погляд, у процесуальному законодавстві поняття «суд» можна розглядати в двох аспектах: суб'єктивний аспект пов'язаний із самим органом правосуддя, а об'єктивний аспект – із процесом правосуддя, який здійснюється цим органом. Слушно зауважити, що суд немає жодної матеріально-правової зацікавленості у цивільно-процесуальних правовідносинах, так як він не є суб'єктом спірних правовідносин.

До другої групи суб'єктів цивільно-процесуальних правовідносин відносяться учасники справи. У статті 42 ЦПК України законодавець надає чіткий перелік

суб'єктів, які безпосередньо беруть участь у справі, до них належать: сторони, треті особи, заявник та боржник (у наказному провадженні), інші заінтересовані особи. Також зауважемо, що у справах можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб [8].

Основоположну групу осіб, які беруть участь у справі, становлять саме сторони. Сторони в цивільному процесі – це особи, які беруть участь у справі, між якими виникла суперечка про суб'єктивне право або охоронюваний законом інтерес. У відповідності до статті 48 ЦПК України сторонами в цивільному процесі відповідно є позивач і відповідач. Позивачем є та особа, яка порушує справу з метою захисту своїх прав або інтересів. Він виступає як активна сторона в цивільному процесі, оскільки саме він ініціював розгляд справи. Відповідач – це особа, яка залучається до справи внаслідок заяви позивача. Він виступає як пасивна сторона в цивільному процесі, оскільки саме його права або інтереси оскаржуються позивачем. Відповідно сторони як ймовірні учасники цивільно-процесуальних відносин – це особи, які мають матеріально-правовий спір, який може бути предметом розгляду та вирішення у цивільному судочинстві.

Слушно зауважити, що до даної категорії суб'єктів також належать особи, які звертаються до суду з метою захисту інтересів інших осіб, маючи при цьому громадський, державний чи інший інтерес у вирішенні справи. Це може бути уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен), прокурор, органи державної влади та місцевого самоврядування та інші особи, процесуальні представники. Вони не мають особистого інтересу щодо предмета спору, але їхні права обумовлюються компетенцією, якою вони наділяються залежно від виконуваних ними функцій та повноважень [9, с. 76].

Учасники цивільного процесу є активними учасниками правовідносин цивільного процесу. Вони мають можливість самостійно здійснювати свої права та виконувати обов'язки, а також взяти участь у формуванні порядку проведення процесу. Рівень зацікавленості цих осіб може відрізнятись. Сторони та треті особи в позовному процесі демонструють як матеріальну, так і процесуальну зацікавленість у результатах розгляду цивільної справи, оскільки їхня участь обумовлена захистом власних прав та інтересів, що є законно охоронюваними.

С. С. Бичкова зазначає, що матеріально-правова заінтересованість осіб, які беруть участь у справі, полягає в їх прагненні за результатами розгляду та вирішення цивільної справи домогтися для себе захисту порушених, невизнаних або тих, які оспорюють, прав, свобод чи інтересів, тобто відповідне отримання блага, відновлення, підтвердження чи визнання права тощо. А на відміну від матеріально-правової заінтересованості, процесуальна юридична заінтересованість є функціональною ознакою особи, яка бере участь у справі, що полягає у прагненні досягти певного процесуального результату у формі відповідного судового рішення [10, с. 27-28]. Інша група осіб, що беруть участь у справі (прокурор, державні органи тощо), захищають у цивільному процесі не свої, а державні або суспільні інтереси або права й інтереси інших осіб. Тобто ці учасники процесу не мають власних матеріальних інтересів у справі, але їхні вимоги спрямовані на захист інтересів інших осіб або інтересів суспільства та держави.

Інші учасники цивільного процесу – це особи, які не мають власних інтересів у справі, але їхня участь є важливою для забезпечення справедливого правосуддя. До них належать: секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, особа, яка надає правову допомогу. Законодавець в параграфі 3 глави 4 ЦПК України визначає роль даних суб'єктів у цивільному процесі, їхнє призначення або ж функції, а також права, обов'язки та відповідальність у цивільному судочинстві. У цивільному судочинстві загалом вони виконують допоміжну (другорядну) роль, а саме сприяють суду у здійсненні правосуддя у цивільних справах. Наприклад, завдяки використанню перекладача суд має змогу подолати мовні перешкоди в тих випадках, коли серед учасників процесу є особи, які не володіють мовою, якою ведеться судовий процес.

Дії суб'єктів цивільно-процесуальних правовідносин взаємопов'язані та, в більшості, взаємообумовлені. Наприклад, подання учасниками справи своїх вимог, заперечень, аргументів, пояснень та розгляд процесуальних питань у заявах і клопотаннях, а також заперечення проти заяв і клопотань, породжують потребу у судовому розгляді. У випадку відмови позивача від свого позову, суд приймає рішення про закриття провадження у справі. Повторна неявка відповідача на судові засідання, при належному повідомленні, зобов'язує суд вирішити справу на основі наявних даних чи доказів, виносячи тим самим заочне рішення.

Л. В. Діденко зауважує, що у процесі цивільно-процесуального регулювання суспільних відносин їх учасники набувають прав та обов'язків, які у подальшому й обумовлюють поведінку учасників в рамках існуючих між ними правовідносин. Саме тому у правовідносинах взаємодія його учасників проходить у відповідності до суб'єктивних прав та обов'язків, які вони мають [11, с. 50-51].

Слушно зауважити, що, на наш погляд, взаємодію суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин доцільно розділяти на безпосередню і непряму. Безпосередня взаємодія – це взаємодія, яка відбувається безпосередньо між суб'єктами процесу. Наприклад, сторони можуть давати пояснення суду, подавати докази, задавати питання іншим учасникам процесу. Непряма взаємодія – це взаємодія, яка відбувається через суд. Наприклад, прокурор може подати позовну заяву або клопотання до суду, а суд може допитати свідка або призначити експертизу.

Однак наразі наявні окремі проблематичні аспекти взаємодії суб'єктів цивільного процесуальних правовідносин, які доцільно розглядати в двох напрямках. По-перше, найчастіше існують протиріччя між інтересами самих учасників процесу. Ці протиріччя можуть виникнути в результаті різних обставин, таких як: незгода сторін щодо предмета спору; незгода сторін щодо підстав позову; незгода сторін щодо розміру спірної суми. Наприклад, сторони можуть не погоджуватися щодо того, яка сума коштів повинна бути сплачена однією стороною іншій. Протиріччя між інтересами сторін можуть призвести до порушення принципу змагальності сторін, який є одним із основних принципів цивільного процесуального права.

По-друге, яскраво вираженими є проблематичні аспекти, що детерміновані недостатньою правовою культурою учасників процесу. Г. О. Попадинець визначає правову культуру як систему правових цінностей, що відповідають рівню досягну-

того суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи та інші соціальні цінності [12, с. 128]. Де-факто проблематика пов'язана саме з правовою культурою проявляється в тому, що учасники процесу іноді не розуміють своїх прав та обов'язків, а також не вміють належним чином використовувати процесуальні засоби. Як результат, недостатній рівень правосвідомості учасників процесу може призвести до порушення їхніх прав та інтересів, а також до затягування розгляду справи або до її неправильного вирішення. Наприклад, учасник процесу може не надати суду всіх необхідних доказів для обґрунтування своєї позиції, внаслідок чого суд може прийняти рішення, яке не відповідає фактичним обставинам справи.

Висновки. Отже, розгляд питання суб'єктів цивільно-процесуальних відносин є важливим етапом у забезпеченні об'єктивності та справедливості в цивільних справах, а також врахуванням всіх важливих аспектів прийняття рішення. Успішне відправлення правосуддя у цивільному судочинстві, детерміноване правовим становищем та особливостями участі встановлених суб'єктів цивільно-процесуальних правовідносин. Форма і мета участі кожного з них відрізняються, а суд є специфічним суб'єктом даних правовідносин. Однак з огляду на розглянуті проблематичні аспекти, вважаємо за необхідно внести зміни до цивільного процесуального законодавства. Пропонуємо доповнити чинний ЦПК України окремою статтею, яка буде чітко визначати, хто є суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин. Таке нововведення буде сприяти забезпеченню гармонізації у тлумаченні закону та дозволить ефективно застосовувати норми цивільного процесуального права в судовій практиці.

Література

1. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 01.01.2020р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.
2. Сфімов О.М. Цивільні процесуальні правовідносини та передумови їх виникнення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 32 (2). С. 32-35.
3. Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні відносини : теоретичні аспекти : монографія. Одеса : Гельветика, 2019. 390 с.
4. Захарова О. С. Цивільні процесуальні відносини в системі правових відносини в Україні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. №2. С. 34-40.
5. Спанчінцев О. С. Поняття та склад суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. N 4. С. 45-48.
6. Діденко Л. В. Суб'єкти як елемент цивільних процесуальних правовідносин. *Юридичний вісник*. 2021. № 3. С. 55-61.
7. Цивільний процес : навчальний посібник / О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін. ; за заг. ред. В. А. Кройтора. Харків: ХНУВС, 2022. 336 с.
8. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України №1618-IV від 16.12.2023 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42, ст. 492.
9. Цивільний процес України: підручник / кол. авторів; за ред. В. О. Кучера. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 768 с.
10. Бичкова С. С. Участь нотаріуса у цивільному процесі України. *Криміналістичний вісник*. 2014. №1 (21). С. 26-31.
11. Діденко Л. В. Особливості змісту цивільних процесуальних правовідносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. №3. С. 49-51.
12. Попадинець Г. О. Правова культура як важливий елемент правової системи України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2014. № 782. С. 123–128.

Анотація

Литвиненко Є. В., Ткаченко О. А. Суб'єкти цивільно-процесуальних відносин: огляд, роль та взаємодія. – Стаття.

У статті розглядаються питання специфіки суб'єктів цивільно-процесуальних відносин, їхньої ролі та взаємодії. Розглянуто вітчизняні наукові праці в цьому контексті. Проаналізовано різноманітні підходи до визначення суб'єктів цивільно-процесуальних відносин. Акцентовано увагу на класифікації даних суб'єктів, зокрема, встановлено, що до них належать: суд, особи, які беруть участь у справі, та інші учасники цивільного процесу.

Встановлено, що суд є центральним учасником цивільно-процесуальних правовідносин, без якого вони неможливі. Сторони є основними суб'єктами цивільно-процесуальних відносин. Вони уособлюють позивачів або відповідачів у справі. В цілому учасники справи наділені різноманітною за своєю суттю юридичною заінтересованістю, що визначає їх правовий статус при розгляді й вирішенні цивільної справи. Інші учасники цивільного процесу – це особи, які беруть участь у цивільному процесі в окремих випадках, передбачених законом, вони сприяють суду у здійсненні правосуддя у цивільних справах. Дослідження теми дозволяє визначити правовий статус різних суб'єктів. Це включає питання процесуальних спроможностей, представництва, права на подання позову чи відповіді, а також інші аспекти, які визначають їхню участь у цивільному процесі. Також суб'єкти мають вплив на забезпечення дотримання принципів справедливості та рівності перед законом. Дослідити, як різні суб'єкти взаємодіють у процесі, і це впливає на розуміння судової справедливості.

На основі проведеного дослідження було виявлено, що здебільшого роль суб'єктів цивільно-процесуальних відносин полягає у забезпеченні реалізації завдань цивільного судочинства. А взаємодія суб'єктів цивільно-процесуальних відносин полягає у їхньому спільному прагненні до вирішення цивільної справи по суті. Виявлено окремі проблематичні аспекти в контексті взаємодії суб'єктів цивільно-процесуальних правовідносин, зокрема, вони пов'язані з протиріччями між інтересами самих учасників процесу та недостатньою правовою культурою суб'єктів. У висновку акцентовано увагу на вагомості суб'єктів цивільно-процесуальних правовідносин. Запропоновано внести доповнення до чинного Цивільного процесуального кодексу, а саме розробити окрему статтю щодо суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин.

Ключові слова: цивільно-процесуальні правовідносини, взаємодія, суб'єкти, суд, особа, право, обов'язок.

Summary

Lytvynenko Ye. V., Tkachenko O. A. Subjects of civil procedural relations: overview, role and interaction. – Article.

The article examines the specifics of subjects of civil procedural relations, their role and interaction. Domestic scientific works are considered in this context. Various approaches to the definition of subjects of civil-procedural relations have been analyzed. Attention was focused on the classification of these subjects, in particular, it was established that they include: the court, persons participating in the case, and other participants in the civil process.

It has been established that the court is the central participant in civil procedural legal relations, without which they are impossible. The parties are the main subjects of civil procedural relations. They represent the plaintiffs or defendants in the case. In general, the participants in the case are endowed with a diverse legal interest, which determines their legal status during the consideration and resolution of a civil case. Other participants in the civil process are persons who participate in the civil process in certain cases provided for by law, they assist the court in the administration of justice in civil cases. The study of the topic allows to determine the legal status of various subjects. This includes issues of legal capacity, representation, right to sue or respond, and other aspects that determine their participation in the civil process. The subjects also have an influence on ensuring compliance with the principles of justice and equality before the law. To explore how different actors interact in the process and this affects the understanding of judicial fairness.

On the basis of the conducted research, it was found that the main role of the subjects of civil procedural relations is to ensure the implementation of civil justice tasks. And the interaction of the subjects of civil-procedural relations consists in their common desire to solve the civil case on its merits. Certain problematic aspects in the context of the interaction of subjects of civil-procedural legal relations have been identified, in particular, they are related to contradictions between the interests of the participants themselves and the insufficient legal culture of the subjects. The conclusion emphasizes the importance of subjects of civil procedural legal relations. It is proposed to make additions to the current Civil Procedure Code, namely to develop a separate article on subjects of civil procedural legal relations.

Key words: civil-procedural legal relations, interaction, subjects, court, person, right, duty.